

ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ BOLALARNING TASVIRIT SAN'AT ORQALI IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada alohida yordamga muhtoj bolalarning ijodiy qobiliyatlarini tasviriyl san'at vositasida rivojlantirishning ahamiyati va samaradorligi yoritilgan. Tasviriyl san'at mashg'ulotlari orqali bolalarning emotsional holatini yaxshilash, tasavvurini kengaytirish, shaxsiyl ifoda imkoniyatlarini rivojlantirish kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada bunday bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan samarali metod va yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari tasviriyl san'at alohida yordamga muhtoj bolalarning ijtimoiyl va psixologik moslashuviga ijobiyl ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalitli so'zlar: alohida yordamga muhtoj bola, tasviriyl san'at, ijodiy qobiliyat, rivojlanish, inklyuziv ta'lim, ijodkorlik.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ ЧЕРЕЗ ИСКУССТВО

Аннотация. В статье подчеркивается важность и эффективность развития творческих способностей детей с особыми потребностями посредством изобразительного искусства. На занятиях по изобразительному искусству решаются такие вопросы, как улучшение эмоционального состояния детей, расширение их воображения и развитие их личностного самовыражения. В статье также анализируются эффективные методы и подходы, используемые в работе с такими детьми. Результаты исследований показывают, что изобразительное искусство оказывает положительное влияние на социальную и психологическую адаптацию детей с особыми потребностями.

Ключевые слова: ребенок с особыми потребностями, изобразительное искусство, творческие способности, развитие, инклюзивное образование, креативность.

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS THROUGH FINE ART

Annotation. This article highlights the importance and effectiveness of developing the creative abilities of children with special needs through fine art. The aspects of improving the emotional state of children through fine art classes, expanding their imagination, and developing personal expression capabilities are considered. The article also analyzes effective methods and approaches used in working with such children. The results of the study show that fine art has a positive effect on the social and psychological adaptation of children with special needs.

Keywords: child with special needs, fine art, creative abilities, development, inclusive education, creativity.

Kirish. Bugungi globallashuv va innovatsiyalar davrida ta'lim jarayonida har bir bolaga individual yondashuvni ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiylashuviga, ruhiyl barqarorligiga va shaxs sifatida shakllanishiga ko'maklashish zamonaviyl pedagogikaning ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda.

Tasviriyl san'at bu jarayonda muhim vosita sifatida maydonga chiqadi [1]. U bola dunyoqarashini shakllantiradi, tasavvurini kengaytiradi, ichki kechinmalarini ifoda etish imkonini beradi. Ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar uchun san'at orqali o'zini erkin ifoda etish, ruhiyl holatini barqarorlashtirish va ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilish imkoniyati yaratiladi [2].

Zamonaviyl jamiyat oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri inson kapitali sifatini yaxshilash va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, kishilarning nostandart fikrlash asosida hayotiy muammolarning yangi, innovatsion yechimlarini izlab topish bilan bog'liq qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. O'z navbatida, mazkur masalani muvaffaqiyatli hal qilishda uzluksiz ta'lim tizimining roli beqiyosdir [3]. Haqiqatan ham, aynan ta'lim tizimi yangi avlodda

mujassamlangan jismoniy, intellektual va emotsional qobiliyat va imkoniyatlarni yuzaga chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha sharoitlarni yaratishi, tarbiyalanuvchi, o'quvchi va talabalarning ma'naviy rivojlanishi, ijodiy o'sishi, o'z salohiyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishi va qobiliyatlarini namoyon etishiga har tomonlama ko'maklashishi lozim. Ayni paytda, tadqiqotlardan ma'lumki, insonning ijodiy imkoniyatlari juda erta namoyon bo'lib, uning eng jadal sur'atlarda o'sish davri 2-5 yoshlik bolalik paytiga to'g'ri keladi, aynan shu davrda bolaning shaxs sifatida shakllanish jarayoni qaror topadi.

Asossiy qism. Bolalarda ijodkorlik ruhini shakllantirishning asosiy shartlari ularning mustaqilligi, tashabbuskorligi va faolligini rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir. Mustaqillik deganda, mohiyatan, oldindan tanish bo'lgan xatti-harakatlarni yangi sharoitlarda qo'llay bilish va ularni bir mazmundan boshqasiga ko'chira olish ko'nikmasi tushunilib, ushbu sifat faoliyatning ijro qismiga tegishlidir. Tashabbuskorlik esa his qilish tuyg'usi bilan bog'liq bo'lib, mohiyatan, bolaning asosiy mazmunni kerakli tafsilotlar bilan to'ldira olish, o'zi bajarishi lozim bo'lgan ish mazmunini anglab yetish, yaratilayotgan umumiy kompozitsiyaga o'z shaxsiy tajribasidan kelib chiqqan holda yangi mazmun bag'ishlay bilish hamda tanish obrazlardan yangi uyg'unliklar yarata olish mahoratidan iboratdir [4]. Faollik natijani qo'lga kiritish, ya'ni boshlangan ishni oxiriga yetkaza bilishdan iborat bo'lib, o'z navbatida, ushbu ko'nikma ham his qilish tuyg'usi, ham ijro faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

Ayni paytda, zamonaviy fanning bolalardagi ijodkorlik tabiatining obyektiv mohiyatini talqin qilish borasidagi izchil urinishlariga qaramasdan, hozirga qadar ijodkorlik hodisasining barcha qirralarini to'liq qamrab olgan yagona nuqtayi nazar shakllanib ulgurganicha yo'qligini ta'kidlash joiz. Amaliyotda ijodkorlik, ijodiy faoliyat, ijodiy qobiliyat tushunchalarining o'zaro chambarchas bog'liqligini kuzatgan holda, ularning talqiniga bo'lgan yondashuvlar ham hali bir xil maxrajga keltirilmaganini kuzatish mumkin [5].

Alohida yordamga muhtoj bolalar ko'pincha atrofdagilar bilan muloqotda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu esa ularning ijtimoiylashuv darajasi, o'ziga bo'lgan ishonchi va o'zini ifoda eta olish salohiyatiga ta'sir ko'rsatadi [6]. Shu sababli bunday bolalarda ijobiy emotsional holatni shakllantirish, ijodiy fikrlash va mustaqil faoliyatga yo'naltirish muhim hisoblanadi.

Shulardan kelib chiqqan holda, bolalar ijodkorligining asosiy ko'rsatkichlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

bolaning ijodiyotga munosabati: ijodiy jarayonga kirishib ketish, hayajon va his-tuyg'ularning samimiyligi, biror narsani tasvirlash istagi. Bu ko'rsatkich faollik sifatida ifodalanadi;

ijodiy harakat usullarining sifat darajasi: harakat usullarini topishdagi reaksiyaning tezligi, yangi vazifalarni hal qilishdagi topqirlik, obrazni tasvirlashda yangi variantlar, elementlar uyg'unligidan foydalanish, tasvirlovchi materiallarni mustaqil ravishda topa bilish. Ushbu ko'rsatkich o'zida mustaqillik sifatini mujassamlaydi;

bola ijodiy mahsulining sifati: u qanday mazmunni tanladi va uni qay tarzda, qanday tasvirlovchi vositalar, ya'ni kompozitsiya, rang, ritm, dinamika va boshq., yordamida ro'yobga chiqardi. Xullas, bola qay darajada tashabbus ko'rsatdi, nimani tasvirlashni rejalashtirdi.

Ko'rinib turibdiki, ijod jarayoni ham, ijodiy faoliyat ham, ijodiy qobiliyatlar ham tasavvur asosida oldin ma'lum bo'lmagan yangi narsalarni yaratishni nazarda tutadi. Ojegov lug'atida ijodkorlik sifat jihatidan yangi, ilgari mavjud bo'lmagan narsalarni yaratishga yo'naltirilgan faoliyat turi, nafaqat ma'lum bir shaxs uchun, balki boshqalar uchun ham yangi, qiymatli narsalarni, subyektiv qadriyatlarni yaratish jarayoni sifatida ta'riflangan [7].

Tasviriy san'at inson ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi san'at turlaridan biri hisoblanadi. U orqali bola atrof-muhitni angelaydi, o'z his-tuyg'ularini, kayfiyatini va dunyoqarashini shakllantiradi. Ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar uchun tasviriy san'at nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki ruhiy-psixologik salomatlikni qo'llab-quvvatlovchi samarali terapiya vositasi sifatida xizmat qiladi.

Tasviriy san'at mashg'ulotlari bolalarda:

Estetik didni shakllantiradi: go'zallikni ko'ra bilish, qadrlash va yaratishga o'rgatadi;

Xulq-atvorni tarbiyalaydi: sabr-toqat, aniq ishlash, ishni oxirigacha yetkazish ko'nikmalarini hosil qiladi;

Ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi: guruhli ishlar orqali hamkorlik, fikr almashish, boshqalarning ishiga hurmat bilan qarashni o'rgatadi;

Milliy qadriyatlarni singdiradi: milliy naqshlar, ramzlar, an'anaviy ranglar orqali bola o'z xalqining madaniy merosiga qiziqadi.

Bolalardagi alohida ta'sirchanlikka e'tibor qaratgan holda ularni yorqin obrazlarga burkangan amaliy faoliyatga jalb qilish orqali ijodiy qobiliyatlarini qo'llab quvvatlash zarurligini ta'kidlashgan. Ijodkor shaxs maishiy, ijtimoiy va ishlab chiqarish sharoitlariga ancha oson va yaxshiroq moslashadi, ushbu

sharoitlardan samarali foydalana oladi va ularni o'zining dunyoqarashiga, xohish-istaklariga qarab faol o'zgartirishga intiladi. Shuning uchun ham, bolaning ijodiy qobiliyatlarini eng kichik yoshlaridanoq rivojlantirishga kirishish va butun bolalik davrida taraqqiy toptirish kerak. Yosh ijodkorlikka moyillik qobiliyatini rivojlantirish uchun zo'r imkoniyatlarga boy davr hisoblanadi. Bolalar o'zlarining hujumkor faoliyat pozitsiyasi, hamma narsaga qiziquvchanliklari, doimiy ravishda kattalarga savollar berishlari, jarayonni va o'z faoliyat natijalarini so'zlar bilan sharhlash, kuchli motivatsiya, o'tkir tasavvur qilish qobiliyati va e'tiborlarini jalb qilgan narsa va hodisalarga qiziqishdagi qat'iyat bilan ajralib turadilar. Vaqti kelib ulg'aygan katta odamning ijodiy salohiyati ham ko'p jihatdan aynan shu yoshlikdagi imkoniyatlardan qanchalik unumli foydalanilganiga bog'liq bo'ladi.

Shu tariqa, ijodkorlik faqat alohida shaxslargagina xos jarayon emas, u aslida inson borligining zarur sharti bo'lib, muayyan darajada har bir odam hayotini, ayniqsa, bolalik davrini qamrab oladi. Ijodiy jarayonlar bolalikdayoq jadal ravishda namoyon bo'lishni boshlagan holda, keyinchalik ham shaxs rivojining tabiiy va doimiy yo'ldoshiga aylanadi. Ayni paytda, ijodiy qobiliyatlar birdaniga paydo bo'lib qolmaydi, balki asta-sekin, qadam-baqadam, oddiydan murakkabga qarab rivojlanib boradi. Ijodiy qobiliyatni muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim shartlaridan biri oiladagi va bolalar jamoasidagi iliq do'stona muhitdir. Kattalar bolaning izlanishlari va o'ziga xos kashfiyotlari uchun erkin ijod muhitini yaratib berishlari lozim. Bunda bolani muntazam ravishda ijodga undagan holda, u bu yo'lda muvaffaqiyatsizliklarga uchragan paytlarda bolaga dalda berish, uning real hayotga to'g'ri kelmaydigan g'aroyib g'oyalariga nisbatan ham sabrli munosabatda bo'lib, tanqid va tanbehdan tiyilish muhim o'rin tutadi.

Ijodkorlik, ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar qobiliyati taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Ijodiy faoliyat bu toifadagi bolalarga salbiy his-tuyg'ular va ichki qiyinchiliklar bilan kurashishning samarali vositasi sifatida yordam beradi. Agar bola muloqotga kirishishga qiynalsa, qo'rqqoq, uyatchan bo'lsa, ijodiy faoliyat uning uchun ayniqsa foydalidir. Bunday faoliyat bolaning ushbu holatdan chiqib ketishiga imkon yaratadi.

San'at-terapiya — bu psixologik yordam shakli bo'lib, inson o'z ichki kechinmalarini san'at vositalari orqali ifoda etadi. Bu usul alohida yordamga muhtoj bolalar uchun ayniqsa muhim, chunki ular ko'pincha so'z orqali o'z his-tuyg'ularini bayon eta olmaydilar. Tasviriy san'at esa bu imkoniyatni beradi.

Ijodiy faoliyatda ishtirok etish bolalarning kommunikabelligini oshiradi, ularga hayotda o'z o'rnini topish, jamiyatda o'zlarini tutish modelini shakllantirish va amalda sinab ko'rish imkoniyatlarini beradi, reabilitatsion mashqlarni bajarishdagi monotonlikni yengishga ko'maklashadi. Ijodiy jarayon bola uchun o'ziga xos terapevtik ta'sir vositasi sifatida uning o'z fikrlarini, ichki dunyosini, his-tuyg'ularini muayyan shaklda ifodalash imkonini beradi. Ijod mahsuli birgalikda tahlil qilinishi, uning yaratilish jarayonida bolaning ichki dunyosida mujassamlangan his-tuyg'ular va ichki kechinmalar tabiiy ravishda tashqariga chiqarilishi va shu tariqa ularning mohiyati anglab yetilishi hamda muayyan shaklda ifodalanishi, bularning barchasi oxir-oqibat bolaga aziyat berib kelgan tashvish va qo'rquvlardan xalos bo'lish uchun asos vazifasini o'taydi. Bunda terapevtik jarayonni bola, kattalar va ijodiy faoliyat mahsuli o'rtasidagi uch tomonlama uzluksiz muloqot va o'zaro ta'sir sifatida ifodalash mumkin.

Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalar ijodiy faoliyat orqali bunyodkorlik va yaratish jarayonida ishtirok etish ko'nikmasiga, o'z qobiliyatlari, tirishqoqligi va mehnatsevarligi tufayli muayyan sohada o'zligini namoyon qilish va muvaffaqiyatga erishish tajribasiga ega bo'ladilar. Shu tariqa, bunday bolalarda malum ko'nikmalarni shakllantirish barobarida ularni jamiyatda ijtimoiy moslashuv jarayonining birmuncha oson kechishiga erishish mumkin.

Ta'lim jarayoni alohida yordamga muhtoj bolalarga nafaqat ma'lum bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni yetkazib berishga, balki ularning umumiy rivojlanishiga, kamchiliklarini tuzatishga, ijodiy salohiyatlarini oshkor qilishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bunda har bir bolaning o'ziga xos qiyinchiliklarini hisobga olgan holda individual yondashuvni amalga oshirish talab etiladi. O'quv materiallari kichik hajmlarda taqdim etilishi, ular asta-sekin murakkablashtirib borilishi lozim. Bunday bolalar tezroq charchashlari sababli, bir faoliyatdan ikkinchisiga soddadan murakkabga qarab o'tish joiz. Tavsiya etilgan muayyan turdagi ijodiy faoliyat bolada tabiiy qiziqish uyg'otishi va hissiy yuksalishni ta'minlashga intilgan holda amalga oshirilishi juda muhimdir. Bu darslarda rangli didaktik materiallar va o'yin daqiqalaridan kengroq foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bolaga yumshoq, mehribon ohang bilan gapirish va uni kichik muvaffaqiyatlari uchun ham rag'batlantirish nihoyatda ahamiyatli hisoblanadi.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq jarayon quyidagi ta'limiy sifatlar bilan ta'minlanishi zarur:

o'zining shaxsiy qadr-qimmatini his qilish, o'z-o'zini hurmat qilishni yaxshilash;

barkamol shaxsni rivojlantirish uchun juda muhim bo'lgan ijtimoiy aloqalarni o'rnatish imkoniyatini yaratish;

o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish, ijobiy ruhiyatni shakllantirish; - salbiy xulq-atvordan qutulishga intilish.

Yordamga muhtoj bolalar bilan ishlashda muvaffaqiyatga erishish va samarali natijalarni qo'lga kiritish uchun quyidagi muayyan qoidalarga rioya qilinishi lozim:

- faoliyatni o'quvchilarning shaxsini shakllantirishga yo'naltirgan tarzda tashkillashtirish;
- mashg'ulot jarayonida muvaffaqiyatli vaziyatlarni shakllantirish zaruratini amalga oshirish;
- bolaning yoshi, jismoniy va intellektual salohiyatini hisobga olish;
- bolalarda ijobiy hissiyotlarni keltirib chiqaradigan muhitni yarata bilish;
- turli tadbirlarning o'zaro uyg'unlashuvini ta'minlagan holda birlashtirish;
- bolalar o'rtasida ijtimoiy hamkorlikni tashkil etish.

Ayni paytda, bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun faqat an'anaviy ta'lim shaklining o'zi yetarli emas. Ta'lim faoliyatining qo'shimcha, o'quvdan tashqari shakllaridan ham keng foydalanish talab qilinadi. Bunda mavzuning mohiyatidan kelib chiqqan holda bolalarni boshqa ta'lim shakllarida (masalan, ekskursiya, sayohat, va h.k.) ishtirok etishga jalb qilish yaxshi natijalarga olib keladi. Ushbu yo'nalishda, jumladan, ijodiy-ko'ngilochar tadbirlardan ham samarali foydalanish mumkin. Ijodiy-ko'ngilochar tadbirlarni o'tkazishdan maqsad – badiiy-ijodiy faoliyatga barqaror turtki berish, bolalarga ijodiy jarayon ishtirokchilari sifatida o'z nuqtayi nazarlarini, kayfiyatlarini ifoda etishga sharoit yaratib berishdan iboratdir.

Tasviriy san'atning terapevtik foydalari:

Stressni kamaytiradi – bola ranglar, shakllar, chizish jarayoni orqali ichki zo'riqishlardan xalos bo'ladi.

Emotsional holatni barqarorlashtiradi – ichki holat tasvir orqali chiqadi va yengillik paydo bo'ladi.

O'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi – bola o'z ishidan faxrlanadi, o'zining qobiliyatli ekanini anglaydi.

Kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantiradi – rasmlar orqali fikr almashish, tushuntirish, hikoya qilish ko'nikmalari shakllanadi.

Kognitiv faoliyatni rivojlantiradi – tafakkur, tasavvur, ranglarni tanish, shakllarni solishtirish, rejalashtirish orqali intellektual faollik oshadi.

Bolalarda mujassamlangan ijodiy salohiyatni ro'yobga chiqarishning samarali vositasi sifatida mehnat terapiyasi ham alohida ahamiyatga egadir. Mehnat terapiyasining asosiy maqsadi bolaning ijtimoiy moslashuvini ta'minlaydigan shaxsiyat sifatini maksimal darajada rivojlantirishdir. Bundan tashqari, ushbu usul qo'l mohirligini oshirish va ikkala qo'l harakatlarini o'zaro uyg'unlashtirish imkonini beradi. Eng muhimi, bolada o'ylagan rejasini amalga oshirish, natijalarni oldindan ko'ra bilish va ularga erishish sari izchil harakat qilish, zarur hollarda esa dastlabki rejaga o'zgartirishlar kiritish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shu kabi usullar bolalar sensomotorikasini rivojlantirishga, ularda qat'iyatli va ijodkor shaxs sifatlarini, makon va go'zallik tuyg'ularini taraqqiy toptirishga xizmat qiladi. Natijada bolalarning, xususan, quyidagilarni bilishlariga erishish mumkin:

- ijodiy vazifalarni diqqat bilan, mustaqil ravishda bajarish;
- ishni rejalashtirish, rejani amalga oshirishning asosiy bosqichlari haqida aniq gapira olish;
- turli materiallar bilan ishlashda boshlang'ich mehnat mahoratiga ega bo'lish;
- tabiiy materiallardan o'yinchoqlar, suvenirilar yasash;
- qog'ozni kesib olib, tayyor naqsh ustida ishlash;
- turli yo'nalishlarda qog'oz varaqni bukish;
- qaychidan to'g'ri foydalanish, va h.k.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillarni umumlantirish asosida xulosa qilish mumkinki, ijodkorlik, ijodiy qobiliyat tushunchalari o'ta serqirra hodisalar bo'lib, ularning tub mohiyatini talqin qilish borasida asoslangan yagona yondashuvni ishlab chiqish masalasi ilmiy muammo sifatida hozirga qadar ham o'zining dolzarb ahamiyatini saqlab qolmoqda. Ayni paytda, ijodkorlik faqat alohida shaxslargagina xos jarayon emas, aslida u inson borlig'ining zarur sharti va ajralmas qismidir. O'z navbatida, ijodiy jarayonlar bolalik davrida nihoyatda jadal kechadi va ta'limni tashkil qilishda e'tiborga olish zarur.

Ijodiyot alohida yordamga muhtoj bolalar uchun o'ziga xos terapevtik ta'sir vositasi sifatida nihoyatda ahamiyatlidir. To'g'ri tashkil qilingan ijodiy faoliyat bunday bolalarning ichki salohiyatlarini ro'yobga chiqarish va iste'dodlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning jamiyatdagi ijtimoiy moslashuv jarayonini yengillashtiruvchi samarali vosita hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: “Академия”, 2002. – 320 с.
2. Поддьяков Н.Н. Новый подход к развитию творчества у дошкольников // Вопросы психологии, 2010.- № 1.- С. 16-18.
3. Ярошевский М.Г. Психология творчества и творчество в психологии
4. // Вопросы психологии, 2005. - № 6. - С.14-16.
5. Григорьева Г.Г. Развитие дошкольника в изобразительной деятельности: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 1999. – 344 с.
6. Дьяченко О.М. Воображение дошкольника. - М.: “Азбука”, 2012.- 174 с.
7. Мелик-Пашаев А.А., Новлянская З.Н. Ступеньки к творчеству. - М.: “Азбука”, 2007. - 238 с.
8. Пономарев Я.А. Психология творчества. - М.: “Наука”, 1988. - 304 с. 12. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк: кн.для учителя. - М.: “Просвещение”, 2001.- 236 с.
9. Венгер Н.Ю. Путь к развитию творчества // Дошкольное воспитание. -2002.- №11. С. 32-38.
10. Комарова Т.С. Детское изотворчество: что под этим следует понимать? // Дошкольное воспитание. - 2015, № 2. - С. 37–39.

ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ BOLALARNING TASVIRIT SAN'AT ORQALI IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada alohida yordamga muhtoj bolalarning ijodiy qobiliyatlarini tasviriyl san'at vositasida rivojlantirishning ahamiyati va samaradorligi yoritilgan. Tasviriyl san'at mashg'ulotlari orqali bolalarning emotsional holatini yaxshilash, tasavvurini kengaytirish, shaxsiyl ifoda imkoniyatlarini rivojlantirish kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada bunday bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan samarali metod va yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari tasviriyl san'at alohida yordamga muhtoj bolalarning ijtimoiyl va psixologik moslashuviga ijobiyl ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalitli so'zlar: alohida yordamga muhtoj bola, tasviriyl san'at, ijodiy qobiliyat, rivojlanish, inklyuziv ta'lim, ijodkorlik.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ ЧЕРЕЗ ИСКУССТВО

Аннотация. В статье подчеркивается важность и эффективность развития творческих способностей детей с особыми потребностями посредством изобразительного искусства. На занятиях по изобразительному искусству решаются такие вопросы, как улучшение эмоционального состояния детей, расширение их воображения и развитие их личностного самовыражения. В статье также анализируются эффективные методы и подходы, используемые в работе с такими детьми. Результаты исследований показывают, что изобразительное искусство оказывает положительное влияние на социальную и психологическую адаптацию детей с особыми потребностями.

Ключевые слова: ребенок с особыми потребностями, изобразительное искусство, творческие способности, развитие, инклюзивное образование, креативность.

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS THROUGH FINE ART

Annotation. This article highlights the importance and effectiveness of developing the creative abilities of children with special needs through fine art. The aspects of improving the emotional state of children through fine art classes, expanding their imagination, and developing personal expression capabilities are considered. The article also analyzes effective methods and approaches used in working with such children. The results of the study show that fine art has a positive effect on the social and psychological adaptation of children with special needs.

Keywords: child with special needs, fine art, creative abilities, development, inclusive education, creativity.

Kirish. Bugungi globallasuv va innovatsiyalar davrida ta'lim jarayonida har bir bolaga individual yondashuvni ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiylashuviga, ruhiyl barqarorligiga va shaxs sifatida shakllanishiga ko'maklashish zamonaviyl pedagogikaning ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda.

Tasviriyl san'at bu jarayonda muhim vosita sifatida maydonga chiqadi [1]. U bola dunyoqarashini shakllantiradi, tasavvurini kengaytiradi, ichki kechinmalarini ifoda etish imkonini beradi. Ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar uchun san'at orqali o'zini erkin ifoda etish, ruhiyl holatini barqarorlashtirish va ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilish imkoniyati yaratiladi [2].

Zamonaviyl jamiyat oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri inson kapitali sifatini yaxshilash va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, kishilarning nostandart fikrlash asosida hayotiy muammolarning yangi, innovatsion yechimlarini izlab topish bilan bog'liq qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. O'z navbatida, mazkur masalani muvaffaqiyatli hal qilishda uzluksiz ta'lim tizimining roli beqiyosdir [3]. Haqiqatan ham, aynan ta'lim tizimi yangi avlodda

mujassamlangan jismoniy, intellektual va emotsional qobiliyat va imkoniyatlarni yuzaga chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha sharoitlarni yaratishi, tarbiyalanuvchi, o'quvchi va talabalarning ma'naviy rivojlanishi, ijodiy o'sishi, o'z salohiyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishi va qobiliyatlarini namoyon etishiga har tomonlama ko'maklashishi lozim. Ayni paytda, tadqiqotlardan ma'lumki, insonning ijodiy imkoniyatlari juda erta namoyon bo'lib, uning eng jadal sur'atlarda o'sish davri 2-5 yoshlik bolalik paytiga to'g'ri keladi, aynan shu davrda bolaning shaxs sifatida shakllanish jarayoni qaror topadi.

Asossiy qism. Bolalarda ijodkorlik ruhini shakllantirishning asosiy shartlari ularning mustaqilligi, tashabbuskorligi va faolligini rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir. Mustaqillik deganda, mohiyatan, oldindan tanish bo'lgan xatti-harakatlarni yangi sharoitlarda qo'llay bilish va ularni bir mazmundan boshqasiga ko'chira olish ko'nikmasi tushunilib, ushbu sifat faoliyatning ijro qismiga tegishlidir. Tashabbuskorlik esa his qilish tuyg'usi bilan bog'liq bo'lib, mohiyatan, bolaning asosiy mazmunni kerakli tafsilotlar bilan to'ldira olish, o'zi bajarishi lozim bo'lgan ish mazmunini anglab yetish, yaratilayotgan umumiy kompozitsiyaga o'z shaxsiy tajribasidan kelib chiqqan holda yangi mazmun bag'ishlay bilish hamda tanish obrazlardan yangi uyg'unliklar yarata olish mahoratidan iboratdir [4]. Faollik natijani qo'lga kiritish, ya'ni boshlangan ishni oxiriga yetkaza bilishdan iborat bo'lib, o'z navbatida, ushbu ko'nikma ham his qilish tuyg'usi, ham ijro faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

Ayni paytda, zamonaviy fanning bolalardagi ijodkorlik tabiatining obyektiv mohiyatini talqin qilish borasidagi izchil urinishlariga qaramasdan, hozirga qadar ijodkorlik hodisasining barcha qirralarini to'liq qamrab olgan yagona nuqtayi nazar shakllanib ulgurganicha yo'qligini ta'kidlash joiz. Amaliyotda ijodkorlik, ijodiy faoliyat, ijodiy qobiliyat tushunchalarining o'zaro chambarchas bog'liqligini kuzatgan holda, ularning talqiniga bo'lgan yondashuvlar ham hali bir xil maxrajga keltirilmaganini kuzatish mumkin [5].

Alohida yordamga muhtoj bolalar ko'pincha atrofdagilar bilan muloqotda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu esa ularning ijtimoiylashuv darajasi, o'ziga bo'lgan ishonchi va o'zini ifoda eta olish salohiyatiga ta'sir ko'rsatadi [6]. Shu sababli bunday bolalarda ijobiy emotsional holatni shakllantirish, ijodiy fikrlash va mustaqil faoliyatga yo'naltirish muhim hisoblanadi.

Shulardan kelib chiqqan holda, bolalar ijodkorligining asosiy ko'rsatkichlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

bolaning ijodiyotga munosabati: ijodiy jarayonga kirishib ketish, hayajon va his-tuyg'ularning samimiyligi, biror narsani tasvirlash istagi. Bu ko'rsatkich faollik sifatida ifodalanadi;

ijodiy harakat usullarining sifat darajasi: harakat usullarini topishdagi reaksiyaning tezligi, yangi vazifalarni hal qilishdagi topqirlik, obrazni tasvirlashda yangi variantlar, elementlar uyg'unligidan foydalanish, tasvirlovchi materiallarni mustaqil ravishda topa bilish. Ushbu ko'rsatkich o'zida mustaqillik sifatini mujassamlaydi;

bola ijodiy mahsulining sifati: u qanday mazmunni tanladi va uni qay tarzda, qanday tasvirlovchi vositalar, ya'ni kompozitsiya, rang, ritm, dinamika va boshq., yordamida ro'yobga chiqardi. Xullas, bola qay darajada tashabbus ko'rsatdi, nimani tasvirlashni rejalashtirdi.

Ko'rinib turibdiki, ijod jarayoni ham, ijodiy faoliyat ham, ijodiy qobiliyatlar ham tasavvur asosida oldin ma'lum bo'lmagan yangi narsalarni yaratishni nazarda tutadi. Ojegov lug'atida ijodkorlik sifat jihatidan yangi, ilgari mavjud bo'lmagan narsalarni yaratishga yo'naltirilgan faoliyat turi, nafaqat ma'lum bir shaxs uchun, balki boshqalar uchun ham yangi, qiymatli narsalarni, subyektiv qadriyatlarni yaratish jarayoni sifatida ta'riflangan [7].

Tasviriy san'at inson ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi san'at turlaridan biri hisoblanadi. U orqali bola atrof-muhitni anglaydi, o'z his-tuyg'ularini, kayfiyatini va dunyoqarashini shakllantiradi. Ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar uchun tasviriy san'at nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki ruhiy-psixologik salomatlikni qo'llab-quvvatlovchi samarali terapiya vositasi sifatida xizmat qiladi.

Tasviriy san'at mashg'ulotlari bolalarda:

Estetik didni shakllantiradi: go'zallikni ko'ra bilish, qadrlash va yaratishga o'rgatadi;

Xulq-atvorni tarbiyalaydi: sabr-toqat, aniq ishlash, ishni oxirigacha yetkazish ko'nikmalarini hosil qiladi;

Ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi: guruhli ishlar orqali hamkorlik, fikr almashish, boshqalarning ishiga hurmat bilan qarashni o'rgatadi;

Milliy qadriyatlarni singdiradi: milliy naqshlar, ramzlar, an'anaviy ranglar orqali bola o'z xalqining madaniy merosiga qiziqadi.

Bolalardagi alohida ta'sirchanlikka e'tibor qaratgan holda ularni yorqin obrazlarga burkangan amaliy faoliyatga jalb qilish orqali ijodiy qobiliyatlarini qo'llab quvvatlash zarurligini ta'kidlashgan. Ijodkor shaxs maishiy, ijtimoiy va ishlab chiqarish sharoitlariga ancha oson va yaxshiroq moslashadi, ushbu

sharoitlardan samarali foydalana oladi va ularni o'zining dunyoqarashiga, xohish-istaklariga qarab faol o'zgartirishga intiladi. Shuning uchun ham, bolaning ijodiy qobiliyatlarini eng kichik yoshlaridanoq rivojlantirishga kirishish va butun bolalik davrida taraqqiy toptirish kerak. Yosh ijodkorlikka moyillik qobiliyatini rivojlantirish uchun zo'r imkoniyatlarga boy davr hisoblanadi. Bolalar o'zlarining hujumkor faoliyat pozitsiyasi, hamma narsaga qiziquvchanliklari, doimiy ravishda kattalarga savollar berishlari, jarayonni va o'z faoliyat natijalarini so'zlar bilan sharhlash, kuchli motivatsiya, o'tkir tasavvur qilish qobiliyati va e'tiborlarini jalb qilgan narsa va hodisalarga qiziqishdagi qat'iyat bilan ajralib turadilar. Vaqti kelib ulg'aygan katta odamning ijodiy salohiyati ham ko'p jihatdan aynan shu yoshlikdagi imkoniyatlardan qanchalik unumli foydalanilganiga bog'liq bo'ladi.

Shu tariqa, ijodkorlik faqat alohida shaxslargagina xos jarayon emas, u aslida inson borligining zarur sharti bo'lib, muayyan darajada har bir odam hayotini, ayniqsa, bolalik davrini qamrab oladi. Ijodiy jarayonlar bolalikdayoq jadal ravishda namoyon bo'lishni boshlagan holda, keyinchalik ham shaxs rivojining tabiiy va doimiy yo'ldoshiga aylanadi. Ayni paytda, ijodiy qobiliyatlar birdaniga paydo bo'lib qolmaydi, balki asta-sekin, qadam-baqadam, oddiydan murakkabga qarab rivojlanib boradi. Ijodiy qobiliyatni muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim shartlaridan biri oiladagi va bolalar jamoasidagi iliq do'stona muhitdir. Kattalar bolaning izlanishlari va o'ziga xos kashfiyotlari uchun erkin ijod muhitini yaratib berishlari lozim. Bunda bolani muntazam ravishda ijodga undagan holda, u bu yo'lda muvaffaqiyatsizliklarga uchragan paytlarda bolaga dalda berish, uning real hayotga to'g'ri kelmaydigan g'aroyib g'oyalariga nisbatan ham sabrli munosabatda bo'lib, tanqid va tanbehdan tiyilish muhim o'rin tutadi.

Ijodkorlik, ayniqsa, alohida yordamga muhtoj bolalar qobiliyati taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Ijodiy faoliyat bu toifadagi bolalarga salbiy his-tuyg'ular va ichki qiyinchiliklar bilan kurashishning samarali vositasi sifatida yordam beradi. Agar bola muloqotga kirishishga qiynalsa, qo'rqqoq, uyatchan bo'lsa, ijodiy faoliyat uning uchun ayniqsa foydalidir. Bunday faoliyat bolaning ushbu holatdan chiqib ketishiga imkon yaratadi.

San'at-terapiya — bu psixologik yordam shakli bo'lib, inson o'z ichki kechinmalarini san'at vositalari orqali ifoda etadi. Bu usul alohida yordamga muhtoj bolalar uchun ayniqsa muhim, chunki ular ko'pincha so'z orqali o'z his-tuyg'ularini bayon eta olmaydilar. Tasviriy san'at esa bu imkoniyatni beradi.

Ijodiy faoliyatda ishtirok etish bolalarning kommunikabelligini oshiradi, ularga hayotda o'z o'rnini topish, jamiyatda o'zlarini tutish modelini shakllantirish va amalda sinab ko'rish imkoniyatlarini beradi, reabilitatsion mashqlarni bajarishdagi monotonlikni yengishga ko'maklashadi. Ijodiy jarayon bola uchun o'ziga xos terapevtik ta'sir vositasi sifatida uning o'z fikrlarini, ichki dunyosini, his-tuyg'ularini muayyan shaklda ifodalash imkonini beradi. Ijod mahsuli birgalikda tahlil qilinishi, uning yaratilish jarayonida bolaning ichki dunyosida mujassamlangan his-tuyg'ular va ichki kechinmalar tabiiy ravishda tashqariga chiqarilishi va shu tariqa ularning mohiyati anglab yetilishi hamda muayyan shaklda ifodalanishi, bularning barchasi oxir-oqibat bolaga aziyat berib kelgan tashvish va qo'rquvlardan xalos bo'lish uchun asos vazifasini o'taydi. Bunda terapevtik jarayonni bola, kattalar va ijodiy faoliyat mahsuli o'rtasidagi uch tomonlama uzluksiz muloqot va o'zaro ta'sir sifatida ifodalash mumkin.

Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalar ijodiy faoliyat orqali bunyodkorlik va yaratish jarayonida ishtirok etish ko'nikmasiga, o'z qobiliyatlari, tirishqoqligi va mehnatsevarligi tufayli muayyan sohada o'zligini namoyon qilish va muvaffaqiyatga erishish tajribasiga ega bo'ladilar. Shu tariqa, bunday bolalarda malum ko'nikmalarni shakllantirish barobarida ularni jamiyatda ijtimoiy moslashuv jarayonining birmuncha oson kechishiga erishish mumkin.

Ta'lim jarayoni alohida yordamga muhtoj bolalarga nafaqat ma'lum bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni yetkazib berishga, balki ularning umumiy rivojlanishiga, kamchiliklarini tuzatishga, ijodiy salohiyatlarini oshkor qilishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bunda har bir bolaning o'ziga xos qiyinchiliklarini hisobga olgan holda individual yondashuvni amalga oshirish talab etiladi. O'quv materiallari kichik hajmlarda taqdim etilishi, ular asta-sekin murakkablashtirib borilishi lozim. Bunday bolalar tezroq charchashlari sababli, bir faoliyatdan ikkinchisiga soddadan murakkabga qarab o'tish joiz. Tavsiya etilgan muayyan turdagi ijodiy faoliyat bolada tabiiy qiziqish uyg'otishi va hissiy yuksalishni ta'minlashga intilgan holda amalga oshirilishi juda muhimdir. Bu darslarda rangli didaktik materiallar va o'yin daqiqalaridan kengroq foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bolaga yumshoq, mehribon ohang bilan gapirish va uni kichik muvaffaqiyatlari uchun ham rag'batlantirish nihoyatda ahamiyatli hisoblanadi.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq jarayon quyidagi ta'limiy sifatlar bilan ta'minlanishi zarur:

o'zining shaxsiy qadr-qimmatini his qilish, o'z-o'zini hurmat qilishni yaxshilash;

barkamol shaxsni rivojlantirish uchun juda muhim bo'lgan ijtimoiy aloqalarni o'rnatish imkoniyatini yaratish;

o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish, ijobiy ruhiyatni shakllantirish; - salbiy xulq-atvordan qutulishga intilish.

Yordamga muhtoj bolalar bilan ishlashda muvaffaqiyatga erishish va samarali natijalarni qo'lga kiritish uchun quyidagi muayyan qoidalarga rioya qilinishi lozim:

- faoliyatni o'quvchilarning shaxsini shakllantirishga yo'naltirgan tarzda tashkillashtirish;
- mashg'ulot jarayonida muvaffaqiyatli vaziyatlarni shakllantirish zaruratini amalga oshirish;
- bolaning yoshi, jismoniy va intellektual salohiyatini hisobga olish;
- bolalarda ijobiy hissiyotlarni keltirib chiqaradigan muhitni yarata bilish;
- turli tadbirlarning o'zaro uyg'unlashuvini ta'minlagan holda birlashtirish;
- bolalar o'rtasida ijtimoiy hamkorlikni tashkil etish.

Ayni paytda, bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun faqat an'anaviy ta'lim shaklining o'zi yetarli emas. Ta'lim faoliyatining qo'shimcha, o'quvdan tashqari shakllaridan ham keng foydalanish talab qilinadi. Bunda mavzuning mohiyatidan kelib chiqqan holda bolalarni boshqa ta'lim shakllarida (masalan, ekskursiya, sayohat, va h.k.) ishtirok etishga jalb qilish yaxshi natijalarga olib keladi. Ushbu yo'nalishda, jumladan, ijodiy-ko'ngilochar tadbirlardan ham samarali foydalanish mumkin. Ijodiy-ko'ngilochar tadbirlarni o'tkazishdan maqsad – badiiy-ijodiy faoliyatga barqaror turtki berish, bolalarga ijodiy jarayon ishtirokchilari sifatida o'z nuqtayi nazarlarini, kayfiyatlarini ifoda etishga sharoit yaratib berishdan iboratdir.

Tasviriy san'atning terapevtik foydalari:

Stressni kamaytiradi – bola ranglar, shakllar, chizish jarayoni orqali ichki zo'riqishlardan xalos bo'ladi.

Emotsional holatni barqarorlashtiradi – ichki holat tasvir orqali chiqadi va yengillik paydo bo'ladi.

O'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi – bola o'z ishidan faxrlanadi, o'zining qobiliyatli ekanini anglaydi.

Kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantiradi – rasmlar orqali fikr almashish, tushuntirish, hikoya qilish ko'nikmalari shakllanadi.

Kognitiv faoliyatni rivojlantiradi – tafakkur, tasavvur, ranglarni tanish, shakllarni solishtirish, rejalashtirish orqali intellektual faollik oshadi.

Bolalarda mujassamlangan ijodiy salohiyatni ro'yobga chiqarishning samarali vositasi sifatida mehnat terapiyasi ham alohida ahamiyatga egadir. Mehnat terapiyasining asosiy maqsadi bolaning ijtimoiy moslashuvini ta'minlaydigan shaxsiyat sifatini maksimal darajada rivojlantirishdir. Bundan tashqari, ushbu usul qo'l mohirligini oshirish va ikkala qo'l harakatlarini o'zaro uyg'unlashtirish imkonini beradi. Eng muhimi, bolada o'ylagan rejasini amalga oshirish, natijalarni oldindan ko'ra bilish va ularga erishish sari izchil harakat qilish, zarur hollarda esa dastlabki rejaga o'zgartirishlar kiritish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shu kabi usullar bolalar sensomotorikasini rivojlantirishga, ularda qat'iyatli va ijodkor shaxs sifatlarini, makon va go'zallik tuyg'ularini taraqqiy toptirishga xizmat qiladi. Natijada bolalarning, xususan, quyidagilarni bilishlariga erishish mumkin:

- ijodiy vazifalarni diqqat bilan, mustaqil ravishda bajarish;
- ishni rejalashtirish, rejani amalga oshirishning asosiy bosqichlari haqida aniq gapira olish;
- turli materiallar bilan ishlashda boshlang'ich mehnat mahoratiga ega bo'lish;
- tabiiy materiallardan o'yinchoqlar, suvenirlar yasash;
- qog'ozni kesib olib, tayyor naqsh ustida ishlash;
- turli yo'nalishlarda qog'oz varaqni bukish;
- qaychidan to'g'ri foydalanish, va h.k.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillarni umumlantirish asosida xulosa qilish mumkinki, ijodkorlik, ijodiy qobiliyat tushunchalari o'ta serqirra hodisalar bo'lib, ularning tub mohiyatini talqin qilish borasida asoslangan yagona yondashuvni ishlab chiqish masalasi ilmiy muammo sifatida hozirga qadar ham o'zining dolzarb ahamiyatini saqlab qolmoqda. Ayni paytda, ijodkorlik faqat alohida shaxslargagina xos jarayon emas, aslida u inson borlig'ining zarur sharti va ajralmas qismidir. O'z navbatida, ijodiy jarayonlar bolalik davrida nihoyatda jadal kechadi va ta'limni tashkil qilishda e'tiborga olish zarur.

Ijodiyot alohida yordamga muhtoj bolalar uchun o'ziga xos terapevtik ta'sir vositasi sifatida nihoyatda ahamiyatlidir. To'g'ri tashkil qilingan ijodiy faoliyat bunday bolalarning ichki salohiyatlarini ro'yobga chiqarish va iste'dodlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning jamiyatdagi ijtimoiy moslashuv jarayonini yengillashtiruvchi samarali vosita hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: “Академия”, 2002. – 320 с.
2. Поддьяков Н.Н. Новый подход к развитию творчества у дошкольников // Вопросы психологии, 2010.- № 1.- С. 16-18.
3. Ярошевский М.Г. Психология творчества и творчество в психологии // Вопросы психологии, 2005. - № 6. - С.14-16.
4. Григорьева Г.Г. Развитие дошкольника в изобразительной деятельности: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 1999. – 344 с.
5. Дьяченко О.М. Воображение дошкольника. - М.: “Азбука”, 2012.- 174 с.
6. Мелик-Пашаев А.А., Новлянская З.Н. Ступеньки к творчеству. - М.: “Азбука”, 2007. - 238 с.
7. Пономарев Я.А. Психология творчества. - М.: “Наука”, 1988. - 304 с. 12. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк: кн.для учителя. - М.: “Просвещение”, 2001.- 236 с.
8. Венгер Н.Ю. Путь к развитию творчества // Дошкольное воспитание. -2002.- №11. С. 32-38.
9. Комарова Т.С. Детское изотворчество: что под этим следует понимать? // Дошкольное воспитание. - 2015, № 2. - С. 37–39.